

II. Історико-літературний процес

*Торкут Наталія
(Запоріжжя)*

Мемуарна проза Волтера Релі

Видатною постаттю англійського інтелектуального Олімпу кінця XVI – початку XVII століття був Волтер Релі (1552–1618), славнозвісний фаворит королеви Єлизавети, якого фахівці з англістики нерідко порівнюють із шекспірівським Гамлетом¹. Політичний діяч, один із лідерів колонізаторського руху, спрямованого на освоєння й заселення щойно відкритих земель Нового Світу, він залишив нащадкам також і значну літературну спадщину, до якої увійшли численні ліричні поезії, фундаментальна філософсько-історіографічна праця “Історія світу” (1614), а також два твори, що можуть розглядатися в контексті ренесансної “літератури факту” – “Правдивий звіт про битву за Азорські острови” (1592) та “Відкриття великої, багатой та прекрасної імперії Гвіани, столицею якої є величне золоте місто Менуа, котре іспанці називають Ель Дорадо...” (1595).

Цікавим видається доволі курйозний факт: за часів життя Волтера Релі його прізвище мало майже сорок різноманітних варіантів написання, серед яких найбільш уживаними були Rawleigh, Rawley та Raleigh, а сучасний – Raleigh – взагалі не використовувався. Таку ситуацію, вочевидь, можна пояснити тим, що англійська орфографія протягом XVI – першої половини XVII століття все ще залишалася неусталеною, і це поширювалось як на власні назви, так і на весь лексичний склад англійської мови ранньонованглійського періоду. Щодо сучасного варіанту – Raleigh, то можна припустити, що він походить від топоніма – назви американського міста Raleigh

II. Історико-літературний процес

(столиці Північної Кароліни), яке, до речі, було названо саме на честь Волтера Релі, котрий і заснував його. Отже, наразі спостерігаємо, схоже, такий випадок, коли американський топонім зумовив появу найбільш поширеного варіанту написання прізвища елизаветинського мандрівника. Саме цей варіант у ХХ столітті став загальноживаним: на сторінках популяризаторських та наукових творів фігурує тільки він.

Безперечно, особливої уваги вартий і яскравий життєвий шлях Волтера Релі, сповнений стрімких злетів та драматичних падінь. Його біографія може слугувати найкращою ілюстрацією популярної за часів Ренесансу тези про мінливість примхливої Фортуни. Наведемо тут лише кілька фактів, що свідчать про неординарність цієї яскравої особистості. Так, приміром, вельми цікавими виявляються ті обставини, за яких 1581 року він познайомився з королевою, котра згодом стала його покровителькою. Одного разу, після дощу, коли Єлизавета зі своїм почтом прогулювалася парком і на їхньому шляху трапилася величезна калюжа, Волтер Релі рішуче зняв свого плаща і шляхетно розіслав його перед вінченосною особою, щоб вона змогла перейти калюжу, не промочивши ніг. У такий спосіб йому вдалося привернути до себе увагу королеви, а згодом численні його таланти, блискуча ерудиція, приваблива зовнішність та шляхетність придворного, яка органічно поєднувалася з мужністю вояка й відвагою мореплавця, забезпечили йому довготривалу прихильність і любов Її Величності.

Щоправда, на десятому році фаворитизму В.Релі, обласканий щедрими милостями Єлизавети, наважився дати волю власним почуттям і закохався у фрейліну королеви, молоду та вродливу Бессі Трокмортон. Розгнівана монархія спочатку заточила зрадливого коханця в Тауер, але через рік, коли один із кораблів, що належали Релі, привіз до Англії дивовижно багату здобич, відібрану в іспанців, Єлизавета достроково звільнила його з в'язниці й відправила в чергову морську експедицію до американського континенту. Повернувшись до Англії після цього вояжу, колишній фаворит одружився зі своєю коханою Бессі Трокмортон і подав у відставку.

По смерті королеви його було звинувачено у змові проти нового короля й засуджено на довічне ув'язнення. Знову опинившись після кількох років сімейної ідилії в похмурій камері Тауеру, Релі не втратив присутності духу, а продовжив наукові дослідження й написав фундаментальну філософсько-історичну працю “Історія світу”. У передмові до першого видання він іронічно дякує своїм ворогам за те, що вони заточили його у в'язницю, де в нього, врешті-решт, з'явився вільний час, який можна присвятити улюбленим справам.

Протримавши Релі в Тауері майже тринадцять років, англійський монарх, якого спокусили казкові багатства Нового Світу, ще в 1595 році так майстерно і привабливо описані мандрівником у “Відкритті Гвіани”, вирішив дозволити йому очолити експедицію до Венесуели. Вояж виявився невдалим, і після повернення до Англії у 1618 році Волтера Релі знову звинуватили за старі провини і привселюдно стратили. Навіть перед обличчям смерті він не втратив мужності та іронічності. В останні хвилини життя, взявши до своїх рук сокиру ката, він звернувся до натовпу з такими словами: “Цей лікарський засіб – дуже радикальний, але він виліковує від усіх без винятку хвороб”.

Після страти дружині Волтера Релі дозволили забрати його голову, і протягом наступних двадцяти дев'яти років, аж до самої смерті, жінка не розлучалася з нею. Кохання цієї пари увійшло в історію людства як один із прикладів безпрецедентної відданості та вірності. Неординарність особистості Волтера Релі – людини, яка втілювала усі вади й чесноти своєї доби, – позначилась і на його літературній творчості: ліричні поезії вражають віртуозністю й витонченістю метафор, “Історія світу” – філософською глибиною та блискучою ерудицією, а спогади про морські вояжі – оригінальним поєднанням достовірних фактів і фантастичних вигадок.

Перший зі спогадів Релі – “Правдивий звіт про битву за Азорські острови, яка відбулася минулого літа між “Реваншем”, одним із кораблів Її Величності, та Армадою іспанського короля” – за жанровими ознаками тяжіє до документальної прози мемуарного типу. На початку твору автор повідомляє, що поширення в Англії та за її межами пліток і неправдивих

II. Історико-літературний процес

ганебних чуток стосовно битви англійського флоту з іспанською Армадою змусило його взятися за перо і правдиво розповісти про події, безпосереднім учасником яких він був. Отже, перед нами спогади очевидця, котрий проголошує власну орієнтацію на правдивість і достовірність у висвітленні подій та відкрито декларує своє прагнення викрити всіх тих нікчемних брехливих памфлетистів, авторів звітів та листів, котрі, різними мовами вихваляючи міць іспанського флоту, ганебними наклепами принижували честь і гідність флоту Її Величності.

Інтенції В.Релі – “бути правдивим” і “дати гідну відповідь” – закладають провідні риси поетики цього твору: описовість, яка завдяки великій кількості конкретно-історичного і географічного фактажу наближається до документальності, апологетичну тональність авторських резюмуючих коментарів, патріотичний пафос та патетичність стилю. Розповідь ведеться від першої особи, причому в читача не виникає сумнівів, що особа ця була не пасивним спостерігачем подій, а радником сіра Річарда Грінвілла – капітана “Реваншу”. Інколи складається враження, ніби В.Релі полемізує з незримим опонентом і, детально описуючи ті чи інші ситуації, сцени, епізоди, намагається спростувати ганебні чулки.

У резюмуючих авторських коментарях, які супроводжують усі без винятку ключові епізоди, відчувається вплив памфлетної стихії. Нагадаємо, що в ході численних “війн памфлетів” (а вони спалахували протягом 50–90^x років з помітною регулярністю: наприклад, дискусії стосовно права жінок займати державні посади і стосовно англійського престолонаслідування, боротьба навколо театру, марпрелатівська “епопея” та ін.) елизаветинські літератори розробили доволі специфічну техніку ведення полеміки, в якій емоційно-оціночний епітет або влучна метафора правили за самодостатній аргумент. Саме такими й виявляються сповнені суто памфлетної патетики патріотично забарвлені пасажі В.Релі. “Тож нехай кожен англієць, яку б віру він не сповідував, – закликає, приміром, автор звіту, – ставиться до іспанців не інакше, як до людей, котрих він має перемогти заради нашої нації, як до підлих зрадників, негідників та дурнів, які пору-

шують релігійні питання лише з єдиною метою – підбурити нас проти нашого ж монарха”².

Завершує звіт пишномовний панегірик на адресу королеви Єлизавети, що було, між іншим, доволі традиційним для тогочасної “літератури факту”: “Іспанці та зрадники нехай похваляються своїми перемогами, а ми, істинно вірні її піддані, опромінені сяйвом її чеснот, до кінця наших днів будемо любити її, служити й користися їй”³.

Наступний твір Волтера Релі “Відкриття Гвіани” цікавий насамперед тим, що тема освоєння Нового Світу постає тут у доволі незвичному як на той час вигляді – у белетристичних шатах пишномовної риторики. В основі творчого задуму – дві суто прагматичні спонуки: прагнення опального колишнього фаворита повернути прихильність королеви та щире бажання залучити до участі в колонізації американського континенту якомога більше співвітчизників. Поетична майстерність, яскравий літературний талант і неабияка творча фантазія виступають своєрідним інструментарієм, який дозволяє вправному придворному інтриганові створити надзвичайно привабливий і напрочуд правдоподібний міф про казкові багатства Ельдорадо, і в такий спосіб досягти жаданої мети.

Як відомо, королева Єлизавета, звільняючи Волтера Релі з Тауера та споряджаючи на власні кошти його чергову експедицію, поклала чималі надії на її успіх. Втім, обставини склалися так, що вояж виявився не дуже вдалим і не приніс короні очікуваних прибутків. Щоб уникнути ще більших неприємностей, винахідливий мандрівник дає волю своїй поетичній уяві й створює досить оригінальний звіт, на сторінках якого репрезентує власну експедицію як неабиякий успіх мудрої колонізаторської політики Її Величності.

Він неодноразово звертає увагу читача на те, що англійці, на відміну від іспанських конкістадорів, ставляться до місцевого населення гуманно і толерантно. При цьому вчинки іспанців завжди змальовуються як прояв тиранії, підступності та надмірної й безглуздої жорстокості: вони знущаються над індіанськими вождями, гвалтують жінок і дівчат, розграбовують і спалюють поселення туземців, залякують їх англійцями, розпускаючи плітки про те, що всі піддані Єлизавети нібито є

II. Історико-літературний процес

канібалами. Тож не дивно, що смертельно налякані мешканці Нового Світу зустрічають англійців вельми недружелюбно і навіть вороже. Проте доброзичливе ставлення Волтера Релі та його супутників, їхня щира дружня допомога індіанцям досить швидко переконують останніх у тому, що англійці не мають ніяких ворожих намірів щодо них. І, зрештою, завдяки мудрій стратегії Волтера Релі англійським колонізаторам вдається остаточно здолати упередженість туземців, зав'язати з ними дружні стосунки та зародити в їхніх душах бажання стати підданими королеви Єлизавети.

Переमेжовуючи достовірні факти із зухвалими вигадками та майстерно комбінуючи описи побаченого з суб'єктивними інтерпретаціями почутого, він створює дуже привабливий образ Гвіани як земного раю, де на кожного чекають незліченні багатства та щедрі дари екзотичної природи. У цілому "Відкриття Гвіани" є сюжетно організованою розповіддю про перебування експедиції Релі на південноамериканському узбережжі. Вона містить чимало суто авантюрних епізодів (сутички з іспанцями, звільнення індіанців від жорстокої тиранії іспанських конкістадорів, корабельні аварії, зустріч з племенем канібалів та ін.), докладних географічних описів, що сповнені конкретики і цікавих достовірних відомостей.

Помітно поживляють оповідь захоплюючі вставні історії, які змальовують чудернацькі звичаї та побут індіанців. Екзотика при цьому виступає як загальний фон, в який органічно вписуються оригінальні легенди про всілякі дива. Так, приміром, детально описавши природно-кліматичні умови конкретної місцевості (долини, що простяглася між Оріноко та Амазонкою), Релі розповідає і про її мешканців – плем'я войовничих жінок-амазонок. Він уникає прямих згадок про особисті контакти з жінками-воїнами, але дуже старанно переконує читача у реальності їхнього існування. Вождь одного з індіанських племен, говорить він, стверджував, що на північному березі річки в місцевості, яка зветься Топаго, та на тамтешніх островах живуть ті самі жінки – надзвичайно жорстокі й войовничі. Вони щорічно влаштовують квітневі оргії, куди заманюють чоловіків і де обирають своїх королів, які потім і керують їхніми провінціями. Амазонки навдивовижу

безсердечні, безстрашні й безсоромні, їхні багатства незліченні, а золото, якого у них сила-силенна, вони охоче обмінюють на зелені камінці, котрі іспанці називають *pedras hijadas*. Ось саме ці камінці й бачив на власні очі автор-мандрівник: ними прикрашають себе дружини індіанських вождів⁴. І цей останній, безперечно достеменний факт Волтеру Релі вдається, завдяки неабиякому письменницькому хистові, подати як головний і неспростовний доказ існування міфічного племені амазонок.

Аналогічним чином репрезентує автор “Відкриття Гвіани” й інформацію про антропофагів – безголових людських створінь, які на грудях мають очі та рот. Легендарно відомі ще з часів Геродота антропофаги описуються Волтером Релі як один із численних екзотичних феноменів, котрі пересічний читач може побачити на власні очі, якщо наважиться на подорож до Гвіани. Щоправда, сам письменник-мандрівник жодного разу особисто з антропофагами не стикався. Річ у тім, пояснює він, що відомості про Евейпаному – плем’я безголових людей, які населяють долину, що простяглася вздовж річки Каури, – дійшли до нього тільки тоді, коли він був уже далеко від тих місць; якби ж то він довідався про них раніше, то неодмінно взяв би хоч одного антропофага з собою до Англії. Аби надати власним словам більшої переконливості, автор вдається до своєрідних псевдозізнань: він неначе й сам спочатку не вірив, що такі антропофаги існують, і чутки про них вважав “байками від Мандевіля”, однак індіанці, які мешкають у провінціях Аромая та Канурі, нібито частенько їх зустрічали і вважали звичайним сусідським племенем. Син індіанського вождя Топіаварі, якого Релі привіз із собою до Англії, багато розповідав про зовнішній вигляд та дивовижну силу цих безголових велетнів.

Ще одним аргументом, який, очевидно, мав остаточно переконати співвітчизників у тому, що антропофаги – реальність, а не плід людської фантазії, слугує згадка про одного дуже відомого іспанського мореплавця, котрий мовби безпосередньо спілкувався з племенем Евейпаномма. Імені цього іспанця Релі не називає начебто з етичних причин, але радить тим, хто ще має сумніви стосовно правдивості цієї інформації,

II. Історико-літературний процес

звернутися до лондонського купця Пітера Можерона, який добре знайомий з іспанським мореплавцем і особисто чув від того історії про антропофагів.

Отже, неабиякий знавець людської психології, Волтер Релі й цього разу, як і у випадку з амазонками, не бажаючи ставити під загрозу власну репутацію чесної людини, явно сумнівної інформації від свого імені не висловлює, а вкладає її в уста іншої особи і вже потім за допомогою різноманітних художніх прийомів намагається створити у читача враження повної достовірності описуваного.

Таким чином, пожвавлюючи розповідь, перевантажену нуднуватою для пересічного читача географічно-природничою конкретикою, Релі не гребує навіть відвертими вигадками в стилі славнозвісних “Мандрів сера Джона Мандевіля” (початок XV ст.). Нагадаємо, що усілякі небилиці про антропофагів, песиголовців та гігантських мурашок, здатних проковтнути верблюда, користувалися в англійців неабиякою популярністю як за часів Середньовіччя, так і в епоху Ренесансу. У Шекспіра, наприклад, Отелло розповідає Дездемоні про людей, у яких голова розташована нижче плечей, а в одному з творів Томаса Лоджа (“Короткі історії про відомих піратів”, 1594) йдеться про кровожерливих амазонок, які нібито мешкають у Богемії.

Слід зазначити, що попри численні містифікації та вигадки, загальна картина Гвіани, майстерно змальована В.Релі, виглядає досить переконливою. Ця переконливість досягається насамперед завдяки ретельності описів, ґрунтовності природничих спостережень та частому і вельми доречному використанню наукоподібної інформації. Текст рясніє іменами відомих мореплавців, державних діячів, європейських монархів, містить велику кількість топонімів і назв тварин та рослин, причому як в англійському, так і в іспанському варіантах. Аби остаточно переконати читача в тому, що Гвіана – казково багатий край, Релі наводить навіть цитату з твору свого попередника, іспанського мореплавця Франциско Лопеса, який на сторінках “Загальної історії Індій” описав нелічені багатства цих земель. Винахідливий містифікатор і хитрий кон’юнктурик, Волтер Релі представив власну експедицію в настільки вигідному світлі, що спромігся повернути собі лояльність

королеви. Блискуча ерудиція придворного, спостережливість ученого, літературний талант дозволили йому органічно поєднати науково-достеменно з фантастично-вигаданим і створити надзвичайно привабливий і водночас досить переконливий художній образ Гвіани, який, певна річ, був дуже далеким від Гвіани реальної, з її непролазними джунглями, жахливою спекою, смертоносними комахами та безліччю невідомих хвороб.

Завершуючи розгляд “Відкриття Гвіани”, зазначимо, що ельдорадівський міф, найбільш активним популяризатором якого в єлизаветинській Англії був саме В.Релі, протягом двох наступних століть залишався не тільки доволі важливим психологічним чинником, що стимулював численні експедиції європейців до берегів Нового Світу, але й вельми плідним фактором культурного життя, який збуджував творчу фантазію багатьох митців. Відлуння популярності цього міфу відчувалося навіть у добу Просвітництва на сторінках тогочасних літературних та філософських творів. Згадаймо, приміром, вольтерівську пародійно-іронічну інтерпретацію ельдорадівського раю (“Кандід”, 1759)⁵.

¹Детальніше про Волтера Релі як особистість, політичного діяча і відважного мореплавця див.: *Thompson E. Sir Walter Raleigh. – New Haven, 1935; Strathmann E.A. Sir Walter Raleigh, A Study in Elizabethan Skepticism. – N.Y., 1951; Williamson H.R. Sir Walter Raleigh. – N.Y., 1951.*

²*Raleigh W. A Report of the Truth of the Fight About the Isles of Azores ... // Renaissance England. Poetry & Prose from the Reformation to the Restoration. Ed. by R.Lamson & H.Smith. – N.Y., 1956. – P.501.*

³*Ibid. – P.502.*

⁴*The Discoverie of the Large, Rich & Bewtiful Empire of Guiana by Sir Walter Raleigh // Exploring Travel Series. In 2 v. – Manchester: Manchester University Press, 1997. – V.1. – P.17.*

⁵Детальніше див.: *Потёмкина Л.Я., Пахсарьян Н.Т. Функция культурно-исторической топонимики Нового Света в модификациях мотива “героического путешествия” во французском романе XVII–XVIII вв. // Iberica Americans. Культуры Нового и Старого Света XVI–XVIII вв. в их взаимодействии. – С.-Пб.: Наука, 1991. – С.155-164.*